

Die uw jeugd vernieuwt
als die van een arend...

De Reformatie

WEEKBLAD TOT ONTWIKKELING VAN HET GEREFORMEERDE LEVEN

In dit nummer:

KERKELIJK LEVEN

G. Gunnink

De buurvrouw over
man en vrouw

MEDITATIEF

P.F. Messelink

Voortijd

WANDELEN MET GOD

J.T. Oldenhuis

Bent u wedergeboren?

ACHTERGRONDEN

A.N. Hendriks

Verzegeld met de
Heilige Geest 1

KERKGESCHIEDENIS

H. Veldman

Hervormingstijd:
Hoe herbouw je een
ingestorte kerk?

LIED VAN DE WEEK

A. de Heer-de Jong

Lied 122: 'Kom tot ons,
de wereld wacht'

en verder...

Nieuw uitgekomen
Boekbespreking
Meegelezen

153

157

158

160

163

168

KERKELIJK LEVEN / G. Gunnink

DE BUURVROUW OVER MAN EN VROUW

Het is nog maar een paar jaar geleden dat het actief vrouwenkiesrecht in de Gereformeerde Kerken werd ingevoerd (Ommen 1993). Sommigen meenden dat **daarmee de kous af** was. Dat blijkt niet zo te zijn. Steeds opnieuw worden er vragen gesteld rond de vrouw en het ambt.

Straks vrouwelijke diakenen? Vrouwelijke ouderlingen? Vrouwelijke **dominees**?

Wat is de weg die we moeten gaan?

Gelukkig staan we er niet alleen voor.

De generale synode van de Christelijke Gereformeerde Kerken die in Nunspeet vergadert besprak een maar liefst 106 pagina's tellend rapport over dezelfde vragen. Het moet nogal raar lopen wanneer we van de burens niets kunnen leren.

Dezelfde vragen

De maatschappelijke en sociale positie van vrouwen is in de loop van de twintigste eeuw grondig veran-

derd. In de samenleving is er een brede erkenning gekomen van de gelijkwaardigheid en gelijke rechten van man en vrouw. Dit heeft een klimaat geschapen waarin de

leggen? Boe lees je de Bijbel?

Terecht zegt het **rapport**, dat regels voor **bijbeluitleg** geen **sluitend systeem** vormen. En dat je **er voor moet oppassen dat een overmaat** aan hermeneutische ballast de onbevangen **omgang met de Schrift** niet belemmert. Toch is het **belangrijk** uit de Bijbel zelf **regels** voor **bijbeluitleg** te **zoeken** en ze steeds weer **aan de praktijk van de exegetische te toetsen**.

Het opvallende is, dat niet in het **hoofdstuk** over de **bijbeluitleg**, maar al in het hoofdstuk over de **voorzorg** de **wegen** uiteengaan. Over de uitleg van teksten kun je van mening **verschillen**.

Maar het verschil zit dieper. Niet over 'teksten' gaat het alleen, maar over je visie op het lezen van de Bijbel.

In de twee **rapporten** vind je niet minder dan vijftig pagina's waarin bijbelse **gegevens** worden besproken. Het **gedeelte** over 'hermeneutiek' is veel korter. Maar daarin vind je belangrijke aanwijzingen die je laten begrijpen waarom de twee rapporten uiteindelijk bij verschillende conclusies uitkomen.

Meerderheidsrapport

Het meerderheidsrapport zegt: je moet **bij het lezen van de Bijbel** rekening houden met veranderende tijden en wisselende culturen, dat is belangrijk. Maar ondanks alle **verandering zijn er zaken die hun geldigheid houden**. Denk aan de blijvende **betekenis** van de **verzoening**. En aan het bestaan van de kerk. Al is er een wereld van verschil tussen Adam, Abraham, David, door het geloof **is de kerk** iets van alle tijden. Er zijn rode draden die door heel de Bijbel lopen.

Zo is er ook in de gereformeerde theologie vanouds op een **onbevangen** en toch voorzichtige manier **gesproken** over de 'scheppingsordeningen'. Na de zondeval heeft God de goede orde van de schepping niet **vernietigd**. Precies het tegen-

overgestelde is het geval. Door genade van Christus komt de door God **gemaakte orde weer tot zijn recht**.

Je moet in de Bijbel **rekening houden met drie lijnen**:

1. **Veel bepalingen en gewoonten uit het Oude Testament hebben voor de kerk van vandaag een andere betekenis gekregen vanwege de vervulling in Christus**. Een voorbeeld daarvan is de tempeldienst, met de daarbij horende offers en priesters, de spijswetten en reinheidswetten.
2. **Verder zijn er normen en patronen die binnen iedere culturele omgeving van kracht blijven**. Bijvoorbeeld: de tien geboden die heel ons leven doortrekken, het gebod van de liefde en de opdracht tot levensheiliging.
3. **Tenslotte moet je rekening houden met de 'scheppingsordeningen' die in het Oude Testament worden genoemd en in het Nieuwe Testament terugkeren als patronen die God blijvend heeft gemaakt (bijvoorbeeld de rustdag en de verhouding man - vrouw)**.

Waarom heeft Jezus geen vrouwelijke apostelen aangewezen? Waarom **wees** Paulus geen vrouwelijke **ouderlingen** aan? Was dat een gevolg van de culturele omstandigheden?

Dat zou **betekenen**, zegt de meerderheid van de deputaten, dat het Jezus en Paulus aan moed ontbroken zou hebben om in te gaan tegen **bestaande gewoonten**. Maar uit de Bijbel blijkt, dat **ze dat wél** deden.

Jezus ging vrijuit om met **tollearen** en **zondaren**, **at en** **dronk met hen**, **trok zich niets aan** van rabbijnse tradities als **het ging om vrouwen**.

De manier waarop Hij met vrouwen **omging** was **hoogst ongebruikelijk**. De gelijke behandeling van vrouwen en mannen komt bijvoorbeeld uit in het **gesprek met de Samaritaanse vrouw**. Jezus **genas** op sab-

bat en bekritiseerde de **schriftgeleerden** in het openbaar, Hij liet **zich** in zijn **houding** niet **inperken door culturele vooroordelen**. Vrouwen schakelde Hij vaak in als zijn **helpsters**.

Toch koos Hij alleen maar mannen uit als zijn apostelen. De door Jezus erkende gelijkwaardigheid van man en vrouw leidt er blijkbaar niet toe, dat elke taak waartoe een man in Gods Koninkrijk geroepen kan worden ook door een vrouw **vervuld zou kunnen worden**.

En Paulus. Liet hij zich leiden door de culturele omstandigheden? We kennen hem als iemand die **zich niet** voor het evangelie van Christus schaamde, ondanks het feit dat het in de cultuur van die dagen als een **ergernis en dwaasheid** werd beschouwd (1 Kor. 1). Is het aannemelijk dat deze onverschrokken Paulus zich in de 'zwijgteksten' **zich** zou laten gezeggen door de cultuur van zijn dagen?

Slavernij

Maar is de slavernij niet een mooi voorbeeld om te laten zien dat er cultuurbepaalde woorden in de Bijbel voorkomen, waarvan de kerk later zegt dat je **daar op goede gronden afstand van moet nemen**? Paulus zegt, dat slaven onderdanig **moeten zijn aan hun heren** (Efeze 6 : 5 - 8, Kol. 3 : 22 - 25). Als je die uitspraak van Paulus als tijdgebonden en **daarom** als niet meer van belang voor vandaag beschouwt, dan kun je dat van veel meer teksten zeggen. Maar het meerderheidsrapport wil er niet van weten, dat je bepaalde teksten het zwijgen kunt opleggen door er het bordje naast te zetten: **tijdgebonden**. De Schrift **moet** met inachtneming van haar historische achtergrond gelezen worden, dat is waar. Maar al is de openbaring de geschiedenis ingegaan, ze is daarin niet opgegaan.

De parallel tussen slavernij en de positie van de vrouw klopt niet. Want om te beginnen is de slavernij

niet door God ingesteld bij de schepping.

En: de bijbelse woorden over slaven en geboden aan slaven sluiten wel aan bij de toenmalige verhoudingen, maar keuren ze niet goed. Paulus plaatst de weggelopen slaaf Onesimus en zijn heer Filemon samen voor Gods aangezicht (Fil. 16). Paulus plaatst in wat hij schrijft over heren en slaven de werkrelatie in een nieuw licht. Daar kun je vandaag nog iets van leren. Met andere woorden: zelfs als het gaat over slavernij is de Bijbel niet tijdgebonden, je kunt geen stukken uit de Bijbel knippen en aan de kant leggen.

Je zou de visie van het meerderheidsrapport zo kunnen weergeven: de Schrift is nergens tijdgebonden, wel overal tijdbetrokken.

Denken vanuit het paradijs

Je leest in Genesis 2 dat God aan Adam een hulp geeft die bij hem past. Dat wil niet zeggen dat Adam meer is dan Eva, zegt het meerderheidsrapport. Bij de schepping van man en vrouw geeft gelijkwaardigheid en eenheid de toon aan. De vrouw wordt hulp genoemd, maar dat moet je niet zien als een minderwaardige positie. Ondergeschiktheid en onderwaardering van de vrouw is volkomen uitgesloten. Daarnaast komt in Genesis 2 wel de prioriteit, niet de superioriteit van de man naar voren. De man is als eerste geschapen, terwijl de vrouw uit de man genomen is. De man krijgt opdracht de hof te bewaren en te bewerken.

De man en niet de vrouw krijgt van God een hulp. De man geeft zijn vrouw een naam. Van de man gaat het initiatief uit zijn vrouw aan te hangen. Hij gaat voorop zonder te domineren. Daarbij valt op, dat de man als eerste ter verantwoording wordt geroepen terwijl de vrouw als eerste gezondigd heeft. In dit alles tekent zich een orde af waar de apostelen in het Nieuwe Testament zullen verder borduren (1 Kor. 11 :

8 en 1 Tim. 2 : 13).

Genesis 3 vertelt, hoe de goede orde door de zonde wordt verstoord.

De harmonie verdwijnt. De man gaat zich als gevolg van de zonde als heerser gedragen (Genesis 3 : 16). Hij behandelt zijn vrouw niet meer consequent als gelijkwaardige hulp tegenover zich, maar helaas maar al te vaak als ondergeschikte. Dat is gevolg van de zonde, geen norm.

Zwijgteksten

Dat in het meerderheidsrapport sterk vanuit de 'scheppingsorde' gedacht wordt blijkt nogmaals in de benadering van de zgn. zwijgteksten. In 1 Korintiërs 14 : 34. staat: 'Zoals in alle gemeenten van de heiligen moeten de vrouwen in de gemeenten zwijgen; want het is haar niet vergund te spreken, maar zij moeten ondergeschikt blijven; zoals ook de wet zegt'.

Waarom dit zwijgsgebod? Volgens het meerderheidsstandpunt gaat het niet alleen om interrumpende vragen, maar om een vorm van spreken 'die wat betreft toon en inhoud de zucht tot domineren laat uitkomen'. In de specifieke situatie van de samenkomst van de gemeente verbiedt Paulus k t gezaghebbend spreken van vrouwen. Want dat gaat in tegen de orde van God (vers 33), en de wet van God (vers 34), daarom staat het lelijk (vers 35).

De apostel waarschuwt de gemeente te Korinte zich niet in een uitzonderingssituatie te manoeuvreren ten opzichte van andere gemeenten. Het gaat in 1 Korintiërs 14 dus niet om gelegenheidsargumentatie, Paulus beroept zich op de wet. De meeste deputaten vinden dat er veel voor te zeggen is dat Paulus hiermee doelt op de plaats die God bij de schepping aan man en vrouw heeft gegeven.

In 1 Timoteüs 2 : 13 roept Paulus met zoveel woorden de schepping in herinnering. Dat de vrouw in de

kerk geen gezag mag uitoefenen heeft is dus niet een gevolg van de zonde of pas gekomen na de val van de mens, concluderende meeste deputaten. Het heeft te maken met de positie die God man en vrouw vanaf het begin gegeven heeft in zijn goede schepping. Wat zet het minderheidsrapport hier tegenover? Daarover hopelijk de volgende week.

Ds. G. Gunnink is predikant van de Gereformeerde Kerk van Amersfoort-West.

M

meditatief

Want zoals het was in de dagen van Noach, zo zal de komst van de Zoon des mensen zijn. Want zoals zij in die dagen vóór de zondvloed waren, etende en drinkende, huwende en ten huwelijk gevende, tot op de dag dat Noach in de ark ging, en zij niets bemerkten, eer de zondvloed kwam en ken allen wegnam; zo zal ook de komst van de Zoon des mensen zijn.

Matt. 24:37-39

Het **zJ** voor Noach haast onvoorstelbaar zijn geweest: de hele aarde onder water, tot en met de hoogste berg. Toch zet hij zich gelovig aan zijn taak de ark te bouwen. Daarin alleen zal redding zijn als straks het water komt. En mét het groeien van het schip moet in de loop der jaren de omvang van de catastrofe zich steeds meer hebben afgetekend. Maar niet voor Noachs tijd-

genoten. Gods Woord uit Noach mond en het in aanbouw zijnde schip voorspellen: er staat een grote ramp op stapel, Maar hoe Noach er ook op hamert, hij vindt bij geen van hen gehoor. Voor die geweldigen uit de voortijd is zoiets onvoorstelbaar dwaas. Zij lopen er met een reusachtige boog omheen. En wandelen verder zonder God. Wat zou het ook: de jaren verstrijken en hoe de ark ook vorm gaat krijgen er lijkt geen vuiltje aan de lucht. Onbezorgd leven zij hun leven. Niets dat hen klein kan krijgen. Totdat de vloed hen overvalt.

Het is haast onvoorstelbaar: de **hek** aarde in vuur en vlam, de hemelen dia **h**-dend vergaan. Toch zetten de discipelen zich – met in het achterhoofd de rede van hun Heer over de laatste dingen – gelovig aan hun taak het fundament **te leggen** voor de kerk. Daarin alleen zal red-

ding zijn als straks het vuur komt. En in de loop der eeuwen klinkt het apostolisch Woord dat verder bouwt aan Christus' kerk, de werkplaats van de Geest. Zo tekent zich de catastrofe steeds meer af.

Het evangelie zegt het oordeel aan, maar vindt bij velen geen gehoor. Want wie zichzelf geweldig vindt en buiten Gods bouwwerk om zijn leven zoekt, die noemt dat dwaas. Of spot met de belofte van de komst van Jezus Christus. Het jaar tweeduizend nadert al, waar blijft Hij nu? Laten wij eten en drinken, na ons de zondvloed.

Maar bij de Heer zijn duizend jaren als één dag - dit zijn de laatste dagen! De voortijd van de grote dag des Heren. Alleen wie zich gezeggen laat, laat zich niet overvallen.

Ds. P.F. Messelink is predikant van de Gereformeerde Kerk van Goes.

W wandelen met God

Een vraag

We stonden in de lift. Hij moest naar de tiende verdieping ik naar de elfde. We waren alleen in dat nauwe hakje. Hij schoot me aan. Hij wakte voor een kerk, zei die. Ik ook. Beat u wedergeboren, vroeg hij. Recht op de man af. De vraag verraste me. Wat verstaat u daaronder, vroeg ik. De lift stopte op de tiende. Hij stapte uit, zonder dat ik verder antwoord had gegeven. De lift zoefde verder. Vt had ik eigenlijk willen antwoorden? Wat had ik moeten antwoorden?

't Voorval is al lang geleden. Soms komt de herinnering eraan terug. Steeds roept dat bepaalde gevoelens op. Ik merk dat die wijzigen in de loop van de tijd. Het is ontdekkend om dat te proberen in kaart te brengen.

Eerst

Eerst was het zo: Wie stelt nu zo'n vraag? Typisch voor een bepaald slag volk. Je maakt dat vaker mee. Een gesprek zonder gemeenschappelijke basis. Woorden die maar worden toegeworpen als vishaken: wit hapt, zit vast. Ophalen en floep ik heb je. En dat nota bene met zoiets als wedergeboorte. Ja, wie doet dat nou? Evangelisatie van de domme ratel: draai nog maar weer eens een slag, er komt altijd geluid uit. Nee, zo doen wij dat niet. Wij hechten meer aan keurige omschrijvingen en duidelijke begrippen.

Wedergeboorte, daar hebben we een omschrijving van die niet in één zin weer te geven is. De vernieuwing, de nieuwe schepping, de

opwekking uit de dood, de levendmaking, die God zonder ons in ons tot stand brengt. De volstrekt bovennatuurlijke zeer krachtige en tegelijk zeer liefdevolle, wonderbare, verborgen en onuitsprekelijke werking van God in ons, een werking niet minder krachtig dan het werk van God bij de schepping of de opwekking uit de daden... DL III/IV, 12.

Bent u dat?

Zeg daar maar eens ja ap. Even in de lift.

Dat kan toch zo maar niet?

Nee, dat kan echt zo maar niet.

Later

Het leven gaat door, het leven gaat altijd door. Je vergeet gelukkig veel. Maar sommige dingen komen regelmatig terug. Je gebruikt ervaringen. Soms als voorbeelden tegenover anderen. En dit was dan een mooi voorbeeld van hoe het niet moest: stel je voor zulke ngen in de lift; eventjes tussen de achtste en de negende verdieping. Dat kun je niet maken. En in de kringen waar dit dan als voorbeeld werd gebruikt, viel dat ook heel goed: nee, natuurlijk, daar waren we het wel over eens: dit kan niet. Eerst maar eens gaan praten over wat de wedergeboorte inhoudt. Daar is echt nog wel het een en ander meer over te zeggen. Die lange indrukwekkende omschrijving van de wedergeboorte in de Dordtse Leerregels geeft dat zelf al wel aan immers. Het is echt niet allemaal in één zin te zeggen. En dan is nog niet eens iets gezegd over het slot van dat artikel 12 van DL III/IV. Daar gaat het immers over de volstrekte zekerheid en de kracht van

die wedergeboorte. Bij wie God op deze bewonderenswaardige wijze in het hart werkt, is die wedergeboorte volstrekt zeker en de kracht daarvan wordt zichtbaar in het metterdaad geloven. Nee, je kunt mensen niet even tussen de achtste en negende verdieping laten zeggen, dat ze dit allemaal van zich zelf zeker weten. Daar is het veel te veel voor.

Nog later

Het voorvalletje is nooit uit mijn herinnering verdwenen. Zo nu en dan komt het weer terug. En steeds meer is een andere vraag gaan spelen: waarom is dit eigenlijk zo onthutsend, of waarom kan er tussen de achtste en negende verdieping geen antwoord op gegeven worden? De wedergeboorte betekent, dat de wil van een mens door God bewogen is en dat die wil eenmaal in beweging gebracht ook zelf gaat werken. Daarom wordt terecht gezegd, dat de mens zelf gelooft en zich bekeert door de genade die hij ontvangen heeft. Dat staat er toch ook in DL III/IV 12. In gewoon Nederlands: geloof in God, een beweging naar Hem toe, een wil die naar Hem toe wil. Zich thuis voelen bij Hem, blij zijn daarmee. Een heleboel dingen niet weten, maar dit ene wel: er is een God die groot is, te groot ook om in het doosje van mijn woorden te vangen; maar ik vertrouw Hem. Het is niet niks wat ik heel goed van Rem weet: zijn Zoon gegeven, die onverderfelijk leven aan het licht gebracht heeft. Dat is een feit als beton. Daarom is Hij te vertrouwen. Hij is op de een of andere manier in mijn leven gekomen is. & heb hem niet geroepen, maar Hij is wel gekomen. En

ik voel me daar gelukkig bij, veilig ook. Met alles wat ik niet weet of waar ik vragen over heb, Een stuk geborgenheid. Een thuis zijn. Plaats hebben. Dat weet ik toch. En daarvoor is er een stuk nieuwe & -tie in het leven gekomen. En & -we richting van je eigen leven ook. En dat heb ik niet 'bewerkt'. Dat is er. Dat gaat aan alles vooraf ook. Het is inderdaad Gods werk. Een mens gelooft zelf en bekeert zich door de genade die hij ontvangen heeft. Mooi gezegd eigenlijk. Simpel en tegelijk groots. Voldoende zelfs voor tussen de achtste en Re-gende verdieping.

Nu

ik hoef bijna nooit meer zo hoog met de lift. Er zal mij dus ook niet iemand meer zo maar tussen de achtste en negende verdieping zulke vragen stellen. Ik weet nog niet hoe ik daar dan nu zo maar op zou antwoorden. Maar ik kijk toch anders tegen deze vraag aan. En ik heb gisteravond *nog up* de catechisatie gevraagd aan de jongelui: heb je er een goed gevoel bij als je er aan denkt dat God zich naar je over gebogen heeft? Ben je er blij mee? Heb je je wel eens laten stimuleren door zijn liefde? Als mensen van elkaar houden, hijgen ze een kick van elkaar. Ben je blij met God? Krijg je er daarom ook een goed gevoel bij, als je met een hele groep anderen in de kerk zit? Dat moet je dan toch wat doen, dat je daar iets over God hoort, iets tegen Hem zegt, iets met elkaar van hem beleeft. Preken zijn uiteraard lang niet altijd gemakkelijk of leuk of geweldig, en soms zijn ze ronduit slecht. En die liederen, die we daar met elkaar zingen, nee, die passen ook niet in de jeugdcultuur van deze tijd. Maar er staat *toch* ook nog wel eens iets in, dat je iets doet? Heb je je wel eens bij wijze van spreken in zijn armen gestort? Ben je kind of knecht? Wat denk je het eerst als je aan God denkt: ik moet eerst dit of dat voelen of zeggen of denken of d m ? Of: ik ben blij dat ik bij Hem

mag horen en naar Hem toe mag gaan. Ik kan het ook wel deftiger zeggen, met wat meer theologie en dogmatiek er in en zo, maar ben je in beweging gezet, en beweeg je ja? Ben je 'bewogen'?

Niks nieuws

Nu ik dit stukje nog eens overlees, denk ik: er staat helemaal niks nieuws in, het zijn allemaal oude vragen, ze zijn duizend keer gesteld, en ze zullen nog wel duizend keer moeten worden herhaald. De antwoorden zijn ook al duizend keer gegeven.

Eigenlijk is het allemaal hetzelfde: bent u wedergeboren?

Nu wat zeg je dan eigenlijk?

Ds. J.T. Oldenhuis is predikant van de Gereformeerde Kerk van Zwolle-Zuid.

H. Prins

Nieuw uitgekomen

We kondigen hier kort enkele nieuw uitgekomen boeken aan. Mogelijk komt ons blad in een bredere bespreking op één of meer titels nader terug.

Kerk of afscheiding door Dr. C.A. van der Shuijs.

De vereniging van de Nederlandse Hervormde Kerk, de & reformeerde Kerken en de Lutherse Kerk heeft: grote onrust teweeg gebracht. Het gaat ten diepste om de vraag of de Nederlandse Hervormde Kerk zal blijven voortbestaan, eventueel onder een andere naam. De vraag naar het voortbestaan van de ene heilig algemene (katholieke) kerk wil men beantwoord hebben. In deze studie gaat het vooral om de onderbouwing van dit zogenaamde 'continuïteitsprincipe'. In de eerste

plaats wordt aan de orde gesteld hoe in de gereformeerde traditie over de kerk is gedacht. In de tweede plaats volgt een historische schets uit een heel andere kerkcultuur dan de onze, namelijk die van de Anglicaanse Kerk.

Uitgeverij J.J. Groen en Zoon - Heerenveen, f 19,95 (61 blz.)

Arbeid & Handicap, uitgave van het GMV.

Langzaam maar zeker verandert het denken over ~~w~~erk voor mensen met een (arbeids)handicap. Mensen met een handicap worden gestimuleerd om zoveel mogelijk deel te nemen aan het arbeidsproces. In hun jaar-thema '98 'Arbeid en handicap' vraagt het GMV met name aandacht voor reïntegratiemogelijkheden van ~~d~~eze m u s e a Het wil daarmee de aandacht stimuleren voor (gedeeltelijk) arbeidsongeschikte mensen en mensen met een verstandelijke of lichamelijke handicap en hun plaats in het arbeidsbe-stel. Daarvoor is van belang dat men bekend is met de mogelijkheden tot (re)integratie, maar vooral dat er op een andere wijze over arbeid en economie wordt nagedacht. Drukkerij De Bunschoter, f 12,50 (M) blz.)

Praktisch Perspectief; Zes vervol-g-preken over *Prediker* door Ds. D. de Jong.

De schrijver laat ons enkele hoofdlijnen uit het bijbelboek zien en toont ons hoe verrassend *Prediker* is. Hoe hij door de Heilige Geest geïnspireerd, zelfs de kennis en de wetenschap, het genot en de prestatiedwang van de moderne mens aan de kaak stelt.

Uitgeverij Oosterbaan & Le Cointre B.V. - Goes, f 10,00 (77 blz.)

Rapporten.....

Postbus 10 - 3750 GA Bunschoten-Spakenburg
Tel 10331 299 79 PP-Fox 10331 299 79 98

VERZEGELD MET DE HEILIGE GEEST 1

A.N. Hendriks

Achtergronden

Het werk van de Heilige Geest is als een diamant met vele facetten. Er worden in het Nieuwe Testament vele aanduidingen gebruikt om ons de rijkdom van het werk van de Geest te verkondigen. Wij willen aandacht geven aan wat het Nieuwe Testament bedoelt, wanneer het spreekt over de verzegeling met de Heilige Geest. Het blijkt daarbij om een aspect van het werk van de Geest te gaan, dat in de dogmatische bezinning vaak nogal stiefmoederlijk behandeld wordt. Als afzonderlijk thema komt het in bekende dogmatische handboeken niet voor. Noch H. Bavinck (Gereformeerde Dogmatiek), noch J. van Genderen/W.H. Velema (Beknopte gereformeerde dogmatiek), noch J.A. Heyns (Dogmatiek) staan er bij stil.

Dit is opmerkelijk, want de apostel Paulus verkondigt op niet minder dan drie plaatsen (vgl. 2 Km. 1:22; Ef. 1:13; Ef. 4:30), dat de gelovigen verzegeld zijn met de Heilige Geest. Het is ook opmerkelijk, omdat sedert het onderwijs van Calvijn daarover de verzegeling met de Geest in de zeventiende en achttiende eeuw onder gereformeerden nadrukkelijk ter sprake kwam, wanneer het ging om & vraag naar de zekerheid van het geloof. Wij willen antwoord zoeken op vragen als: wat bedoelt de Schrift met deze verzegeling? Geldt ze voor alle gelovigen? Worden wij verzegeld, wanneer wij tot geloof komen of is hier sprake van een weldaad, die in een later stadium ons door de Here geschonken wordt?

Stemmen uit de
Gereformeerde Bond

Wie publicaties leest uit de kring

van de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk, ontdekt dat er in die kring wel degelijk aandacht is voor het thema dat thans onze belangstelling vraagt. Het blijkt dat men de verzegeling met de Heilige Geest als een apart moment ziet in de weg, die de Here met zijn kinderen gaat. Op het tot geloof komen volgt de verzegeling, waarbij de Heilige Geest ons zekerheid geeft over ons persoonlijk deel hebben aan Christus en het heil in Hem. Juist door de verzegeling kan ik het zeggen dat ik een kind van de Here ben en dat Jezus mijn Redder en Borg is.

J.W. Bouw verwijst naar Calvijns uitleg van Efeziërs 1:13, waar Calvijn zegt: het begin van het geloof is kennis; de volbrenging is een zeker en standvastig gevoelen, dat generlei twijfel toelaat. Beide zijn een werk van de Geest. Bouw meent dat Calvijn hier oog heeft voor tweeërlei vrucht van de Geest, en tekent erbij aan: "We zien hier duidelijk twee momenten in het werk van de Heilige Geest, die ook in de praktijk van het leven van een gelovige beslist niet altijd gelijktijdig zijn. Het geloof gaat niet buiten de ervaring, buiten de bevinding van het hart om, hoewel ook bij de verzegeling van de Heilige Geest het geloof vooropgaat".²

Nog duidelijker spreekt I. Kievit over de verzegeling met de Geest als een eigen moment en een bijzondere ervaring op de geloofsweg. Hij noemt de verzegeling 'een zeer bijzondere bediening van de Heilige Geest' en schrijft over deze ervaring: "Zalig, wie deze bediening van de Geest mag kennen voor zijn hart. Diepten zijn ons toen geopenbaard, die wij tevoren niet kenden. Eeuwige vastigheden geopenbaard

die nimmer kunnen wankelen. Een gemeenschap met de levende God ontsloten, zoals wij tevoren niet hadden genoten. Rustend aan Gods Vaderhart, omsloten door Immanuel's armen, werd ons de Geest geschonken als onze eeuwige Trooster, die nimmermeer wijkt en in al de waarheid leidt. Een woonstede van God in de Geest".³ Het is juist de Geest als Zegel, die ons de aanwezigheid van God in grote vreugde en vrede in het hart doet genieten in volheid.

Ook voor L. van Nieuwpoort is de verzegeling met de Heilige Geest een onderscheiden 'heilservaring' op de geloofsweg. Paulus schrijft dat de Efeziërs verzegeld zijn geworden, nadat zij gelovig waren geworden (Ef. 1:13). Daaruit blijkt zonneklaar dat het geloof een voorafgaande daad is en dat daarna als een tweede daad de verzegeling met de Geest volgt. De verzegeling kan met het geloof in Christus samenvallen, maar er zijn ook voorbeelden dat er langere tijd tussen zit.

Volgens Van Nieuwpoort gaat het bij de verzegeling om het ontvangen van de Heilige Geest als Persoon. De Heilige Geest komt dan als Persoon wonen in ons hart. Deze heilservaring betekent een 'stroomversnelling' in het leven van het geloof. "Diezelfde stroomversnelling zien wij in het leven der discipelen, wanneer zij gaan delen in de belofte van de Heilige Geest. Dan vindt er een geestelijke doorbraak plaats, die leidt tot geestelijke klaarheid en vastheid. Dan komt de vrucht van de Heilige Geest in hun leven openbaar en zien wij de gaven van de Heilige Geest zichtbaar worden".⁴ De verzegeling met de Geest is 'geweldig en zegenrijk' en

brengt 'verruiming van het g e **moed**'. Zij bewerkt dat wij de be-
lofte van **het** kindschap Gods vast
en **zeker** mogen **houden** voor ons-
zelf.

Om nog één stem te **noemen**: ook **C. Graafland** wil **weten** van een
'plus' in het **werk** van de **Geest**. Er
is **meer** dan wedergeboorte en be-
kering. Maar hij meent dat **men** in
de gereformeerde traditie de verze-
geling **ten** onrechte beperkt heeft
tot een bevindelijk 'plus' in de in-
nerlijke geloofsomgang met de
Here. Deze bevindelijke toespitsing
acht hij een 'reductie'. Graafland
bepleit ook "een charismatische
openbaring (van de verzegeling)
naar buiten toe, in een toegerust
worden met Geestesgaven en
vruchtbaar te zijn in deze we-
reld..."⁵

Graafland komt hiermee – en dat is
opmerkelijk! – dichtbij de opvat-
ting, die wij vinden binnen de *Cha-
rismatische Beweging*: de verzege-
ling met de Geest is een bijzondere
ervaring, waarbij de gelovige **Gees-
tesgaven** ontvangt en zo **toegerust**
wordt **tot getuigenis en dienst**. Ze is
dan gelijk aan 'de doop in de Heili-
ge Geest'.⁶

De Nadere Reformatie

Op de achtergrond van het schrij-
ven van de genoemde auteurs staat
zonder twijfel de Nadere Reforma-
tie. Deze beweging, die in ons land
ontstond aan het begin van de ze-
ventiende eeuw, oefent nog steeds
invloed in kringen waar men op-
komt voor een geestelijk bevinden
van de waarheid van **God**.

De mannen van de Nadere Refor-
matie hadden met een volkskerk te
doen, waarin velen slechts in naam
gereformeerd waren. Zij beoogden
een nadere reformatie van het per-
soonlijk leven en van de samenle-
ving.⁷ Daarbij drongen zij aan op
zelfonderzoek. Kende men wel het
geheim van de godsvrucht? Stoelde
het leven wel op de wortel van het
ware geloof? Uitvoerig hielden
deze mannen zich ook bezig met de
vragen rond de zekerheid van het

geloof. En het is in dit kader dat
verschillenden van hen nadrukke-
lijk de verzegeling met de Heilige
Geest ter sprake brengen.⁸

Daarbij valt te constateren dat men
zich gaandeweg verwijderd van het
onderwijs van *Calvijn*, de reformato-
r die breder dan anderen over de
verzegeling van de Geest geschre-
ven heeft.

Ook bij *Calvijn* komt deze verzege-
ling aan de orde, wanneer hij han-
delt over het geloof en zijn zeker-
heid, maar *Calvijn* betreft dit werk
van de Geest geheel op het Woord
en de beloften van het evangelie.
Wil het bij ons tot zekerheid kom-
men, dan moet de Heilige Geest
een tweevoudig werk doen: Hij
moet ons verstand verlichten en Hij
moet Gods waarheid aan ons hart
bevestigen.

Dit laatste nu doet de Heilige Geest
door die waarheid aan ons hart te
'verzegelen'. Juist door dit verzege-
lende werk van Gods Geest ontstaat
bij ons het vertrouwen, dat rust in
Gods beloften en waardoor wij ze-
ker zijn van onze aanneming tot
kinderen van God.

Wat *Calvijn* verstaat onder de ver-
zegeling horen wij duidelijk, als hij
schrijft: "Daarom doet de Geest de
dienst van een zegel, om juist die
beloften in onze harten te verzege-
len, waarvan Hij de zekerheid eerst
in ons verstand heeft ingedrukt; en
Hij is tot een pand om die te beves-
tigen en vast te maken. 'Nadat gij
geloofd hebt' zegt de apostel (Ef.
1:13), 'zijt gij verzegeld geworden
met de Heilige Geest der belofte,
dat het onderpand is van onze erfe-
nis'. Ziet ge, hoe hij leert, dat ia de
harten der gelovigen door de Geest,
als door een zegel, een indruksel
wordt gemaakt? Hoe hij Hem daar-
om noemt de Geest der belofte, om-
dat Hij het evangelie bij ons be-
krachtigt?"

Voor *Calvijn* is de verzegeling niet
iets, dat op het geloof volgt.

En het is geen apart moment in de
weg die de Here met zijn kinderen
gaat. Het geloof is voor *Calvijn*
juist vrucht van de verzegeling!

Doordat de Heilige Geest Gods
waarheid aan ons hart bekrachtigt,
ontstaat het vertrouwen, dat voor
Calvijn wezenlijk is voor het g e
loof.¹⁰

Voor de meeste mannen van de Na-
dere Reformatie is de verzegeling
met de Heilige Geest iets dat volgt
op het geloof. Zij is niet met het tot
geloof komen gegeven. Het geloof
is voor deze mannen ook niet meer
wat het voor *Calvijn* was: vertrou-
wen in Gods beloften, zeker zijn
van de aanneming tot kinderen van
God.¹¹ Dit alles behoort tot het
'welwezen' van het geloof. Het
vertrouwen is niet aan het geloof
inherent. Het is iets dat volgt op het
tot Christus zijn toevlucht nemen,
wanneer de Heilige Geest ons be-
wust maakt door zijn verzegeling
dat wij kinderen van God zijn. Het
is de Geest van de wedergeboorte,
die in de verzegeling aan het werk
is en die ons zo licht en zekerheid
geeft over zijn werk in ons hart en
leven.

Daarbij volgt de Heilige Geest twee
wegen. Allereerst is er wat men
aanduidt als 'de middellijke verze-
geling'. Zij geschiedt door middel
van de gelovige overweging dat wij
de kenmerken van Gods kinderen
vertonen in ons hart en in ons le-
ven. Met hulp van de Heilige Geest
krijgen wij zo zekerheid over Gods
werk in ons. Het Woord van God is
daarbij onze gids en rechter. Daar
leggen wij ons leven naast. En zo
maken wij in een geheiligd oordeel
de conclusie op: wij vertonen wat
Gods Woord zegt over Gods kinde-
ren. Op grond daarvan concluderen
wij: dus zijn wij zeker kinderen van
God.

Over deze 'middellijke verzege-
ling' zegt *W. Teellinck* (1579-
1629), een van de invloedrijkste
mannen van de Nadere Reform-
tie¹²: "Wij moeten door de werkin-
gen van het geloof en van het gelo-
vig gebed pogen en trachten het ze-
gel van God op onze harten gedrukt
te krijgen tot onze volkomen vene-
kering en dat geschiedt door een
bijzondere sluitrede (=conclusie),

die het ware geloof maakt".¹³ En J. Koelman (1632-1695); een belangrijke vertegenwoordiger van & zelfde beweging, schrijft: "Zo kan de gelovige door een gewisse en ordinaire medewerking van de Geest in zich bevinden de eigen werkingen en uitgangen van het zaligmakend geloof en de werkingen van de liefde tot & vromen enz. En door die ordinaire werking van de Geest een besluit tot zijn verzekering maken..."¹⁴

Bij deze middellijke verzekering is er ook een 'onmiddellijke verzegeling'. Daarbij gaat het om een rechtstreekse bijzondere ervaring. Wij krijgen die in de weg van gebed, levensheiliging en een leven nabij God. Dan kan het gebeuren dat de Here ons heel persoonlijk zeker maakt van zijn heil. W. Teellinck zegt daarover: "Zo komt ten laatste die verzegeling van de Geest der belofte, waardoor wij verzekerd worden, dat Christus de onze is en wij de Zijne. Dan moogt gij die troostelijke lofzang van David opnemen en zeggen tot uw onuitsprekelijk troost: Nadat ik lange tijd gewacht heb op de Here, zo heeft Hij Zich tot mij geneigd, Ps. 40:2-4".¹⁵ Wat met de onmiddellijke verzegeling wordt bedoeld, horen wij, duidelijk in wat J. Hoornbeek (1617-1666), hoogleraar te Utrecht en bekend scribant onder de mannen van de Nadere Reformatie, schrijft: "Er bestaat een bijzondere en volstrekt mystieke werking van de Heilige Geest in de ziel. Ze is een toespraak gelijk, waardoor aan de ziel toegeroepen wordt, dat God haar Redder is. Het is als een kus, Hoogl. 1:2 en een ondertrouw, Hbs. 11:18. De Here verzegelt deze verlossing, Hij verzegelt voor Zich de mens als met een onderpand, Ef. 1: 13, 14".¹⁶

Het is wel duidelijk dat in dit spreken over de verzegeling met de Heilige Geest afstand genomen wordt van wat Calvijn leert. Ze wordt hier gezien als volgend op het geloof. En ze is ook niet meer direct betrokken op de beloften van

het evangelie. De verzegeling wordt beschouwd als een *verlichtende* werking van de Geest, waardoor wij zijn werk in ons hart en leven met meer duidelijkheid kunnen opmerken en onze conclusie daaruit kunnen trekken (= de middellijke verzegeling). Als een bevindelijk 'plus' komt hier dan nog bij, dat de Heilige Geest getuigt tot onze geest – direct en heel persoonlijk – dat wij een kind van de Here zijn (= de onmiddellijke verzegeling). Dit directe Geestesgetuigenis bekrachtigt dan wat wij met hulp van de Geest al vonden en concludeerden.

W. van 't Spijker tekent bij deze ontwikkeling aan: "Men kan nauwelijks aan de indruk ontkomen dat de Nadere Reformatie, ondanks de allerbeste bedoelingen, de accenten zodanig heeft verschoven dat de oorspronkelijke, rijke toon van zekerheid der Schrift niet in al haar helderheid meer doorkwam. Een bijbels begrip had een verandering ondergaan, waarbij bepaalde aspecten onderbelicht werden. De gedachte, & & verzegeling met de Heilige Geest moest worden beschouwd als een bijzondere daad van de Geest zelf, die de mens tot zekerheid bracht, hield het gevaar in zich dat geloof en zekerheid, kennis en vertrouwen... te veel van elkaar gescheiden werden. In de praktijk hield dit in, dat men aannam dat slechts weinigen tot zekerheid konden komen".

Nadat wij stemmen uit de Gereformeerde Bond en uit de Nadere Reformatie gehoord hebben, willen wij in een volgend artikel aandacht geven aan wat de Schrift zegt.

¹ Een uitzondering is B. Wentsel, *De Heilige Geest, de kerk en de laatste dingen*, Dogmatiek IVa, Kampen (1995).

² J.W. Bouw, Wat heeft de charismatische beweging ons te zeggen?, in: *Prophetie of Fantasie?*, red. G. H. Abma, Amersfoort 1978, p. 89.

³ I. Kievit, in *Christus reisvaardig*, Dordrecht 1961, p. 204, 205.

⁴ L. van Nieuwpoort, *De verzegeling met de Heilige Geest*, in: *Geijekte Woorden. Over de verhouding van Woord en Geest*, red. J. van der Graaf, Kampen 1979, p. 172.

⁵ C. Graafland, *Gereformeerden op zoek naar God*, Goudriaan-Kampen (1990), p. 194.

⁶ Voor bredere informatie over deze 'Geesteservaring', vgl. J.W. Maris, *Geloof en ervaring. Van Wesley tot de Pinksterbeweging*, Leiden 1992, p. 135 e.v.

⁷ Vgl. voor de Nadere Reformatie O.J. de Jong e.a., *Het eigene van de Nederlandse Nadere Reformatie*, Houten (1992).

⁸ Er werd zelfs een dissertatie aan gewijd, vgl. J. de Boer, *De verzegeling met de Heilige Geest volgens de opvatting van de Nadere Reformatie*, Rotterdam 1968.

⁹ *Instituut*, UI, 2, 36. W. van 't Spijker, *De verzegeling met de Heilige Geest*, Goudriaan - Kampen (1991) wijst erop dat het spreken van Calvijn over de verzegeling met de Geest 'de aspecten' vertoont (p. 59). Wij bespreken ze hier niet alle. W. Krusche, *Das Wirken des Heiligen Geistes nach Calvin*, Göttingen 1957, vraagt er aandacht voor dat de werking van de Geest in de verzegeling bij Calvijn zowel betrekking heeft op de zekerheid dat de Schrift Gods eigen Woord is als op de zekerheid dat wij persoonlijk in het heil delen (p. 263). De werking van de verzegeling komt overeen met wat Calvijn leert over het getuigenis van de Heilige Geest (*testimonium spiritus sancti*), vgl. bijv. Calvijn-commentaar op Joh. 6:40: Het getuigenis van de Heilige Geest is immers niets anders dan de verzegeling van onze adoptie".

¹⁰ Vgl. bijv. *Instituut*, III, 2, 16: "Kortom waarlijk gelovig is slechts hij, die met een vaste overtuiging ervan overtuigd is, dat God hem een genadig en goedgunstig Vader is, en die van Gods goedertierenheid zichzelf alles belooft, die, op de beloften van Gods goedgunstigheid jegens hem vertrouwend, een onwifelbare verwachting der zaligheid heeft". Calvijn stelt nadrukkelijk dat de zekerheid van het begin af aan het geloof eigen is, vgl. *Instituut*, III, 2, 19.

¹¹ Deze ontwikkeling begint bij Th. Beza (1519-1605), de leerling en opvolger van Calvijn, vgl. C. Graafland, *De zekerheid van het geloof*, Amsterdam 1977, p. 69. Voor de invloed van Beza, vgl. A.N. Hendriks, *In de school van Christus. Populair-theologische bijdragen*, Kampen (1995), p. 76 e.v.

¹² C. Graafland zegt over W. Teellinck: "Zijn persoonlijk contact met de Engelse geleerden is beslissend geworden voor zijn latere leven en arbeid" (a.w., p. 171). Teellinck stond vooral onder invloed van W. Perkins, de vader van 't engelse Puritanisme, vgl. W. J. M. Engelberts, *Willem Teellinck*, Amsterdam 1898, p. 96.

¹³ Geciteerd bij J. de Boer, a.w., p. 83.

¹⁴ Geciteerd bij J. de Boer, a.w., p. 154.

¹⁵ Geciteerd bij J. de Boer, a.w., p. 90.

¹⁶ Geciteerd bij J. de Boer, a.w., p. 127.

¹⁷ W. van 't Spijker, a.w., p. 155, 156.

Dr. A.N. Hendriks is predikant van de Gereformeerde Kerk van Amersfoort-Centrum.

Kopijformulieren Handboek 1999

Graag ontvangen wij de nog **niet ingezonden** kopijformulieren zo spoedig mogelijk.

HERVORMINGSTIJD: HOE HERBOUW JE EEN INGESTORTE KERK?

Luthers streven naar verantwoorde vernieuwing 1

In een drietal artikelen willen we enkele vragen onder ogen zien die voortvloeien uit de opdracht tot reformatie van de kerk. Die opdracht blijft immers gelden – ook als we de 21e eeuw naderen. We kijken in de spiegel bij Maarten Luther en volgen hem in het verhaal van de herbouw van de kerk omstreeks 1520.

Enkele vragen luiden: Wat is voor Luther doorslaggevend in de afbraak van de vele roomse elementen in het kerkelijk leven? En wat is beslissend in de zorg voor de nodige liturgische vernieuwing? Hoe ziet hij de plaats van de gemeente? Wat bezielt hem om zo te aarzelen als het gaat om het doorvoeren van vernieuwingen? Wat zegt ons Luthers stellingname als het gaat om de bestrijding van hen die alle nadruk leggen op de 'innerlijke geloofservaring'?

Reformatie: de herbouw van de kerk begint

Toen Maarten Luther op 31 oktober 1517 zijn 95 stellingen tegen de af-laat publiceerde, begon er in de Europese wereld een geestelijke omwenteling die nog nauwelijks in die mate was voorgekomen. Niet dat Luther zich van de grote gevolgen van zijn protestdaad al bewust was. Hoe kon het ook.

Er is enkele decennia geleden uitvoerig gediscussieerd over de vraag wat Luther precies gedaan heeft om zijn 95 stellingen bekend te maken. De traditie zei: hij sloeg ze aan aan de deur van de Slotkerk van Wittenberg op 31 oktober 1517, want dan kon hij meteen op 1 november (Aller-

heiligen) de gewenste discussie starten over de aflatenkwestie. De Duitse r.k. kerkhistoricus Iserloh stelde in 1961: 'Der The-senanschlag fand nicht statt.'¹ Opvallend is in ieder geval dat Luther op die 31e oktober wel een brief verzond aan Aartsbischop Albrecht van Mainz en Maagdenburg, maar hoewel hij daarin protesteert tegen de aflaten en tevens zijn 95 stellingen meezendt, geen enkele melding maakt van het aanslaan van zijn stellingen aan de kerkdeur. In feite is de kwestie ook niet zo belangrijk: feit is dat de stellingen in Duitsland in snel tempo alom bekend zijn geworden.

Latere hervormers hebben het wel

H. Veldman

K kerkgeschiedenis

terdege beseft welke belangrijke ontwikkelingen toen gestart waren, onder andere Johannes Calvijn. Deze schreef op 24 december 1550 aan de Engelse koning Eduard VI in zijn 'opdrachtbrief' bij de verschijning van zijn commentaar op het bijbelboek Jesaja: "En nu heeft de Heer in onze tijd, tegen alle verwachtingen in, een begin gemaakt met de wederoprichting van wat ingestort was, waarmee tenminste weer een soort van ruwbouw van de ware tempel plaatsvindt, waarin men zuiver naar het gebod van het evangelie kan aanbidden. Een paar mensen uit het gewone volk (...) heeft Hij zich als bouwmeesters uitgekozen."² Calvijn heeft zich – door middel van brieven en boeken-zendingen – erg beijverd voor de reformatie in Engeland, met name toen de jonge koning Eduard VI de troon had bestegen (1547). Deze vorst gaf veel ruimte voor verdere doorwerking van de reformatie. Het was ook de tijd dat de Straatsburgse hervormer Martin Bucer naar Engeland vluchtte en in Cambridge was gaan werken. Deze hervormer, die ook aan deze vorst een boek had opgedragen (*De regno Christi*) overleed helaas al in het vroege voorjaar van 1551. Calvijn waarschuwt de jonge koning bij herhaling voor de sluwe pogingen van paus en keizer om de hervorming ongedaan te maken. Daarbij had de Geneefse hervormer een open oog voor de zware vervolgelingen die de gelovigen van de Reformatie hadden te verduren. Maar ook in hem gloeide dezelfde overtuiging die eens door de vroeg-christelijke apologeet Tertullianus was uitgesproken: 'Zaad is het bloed der Christenen.'³ Uitwendige vervolging maakt de Kerk mis-

schien wel klein, maar niet kapot. Want Christus houdt Zijn Kerk in leven.

Intussen beseften Calvijn en velen met hem terdege dat de strijd om de herbouw van de Kerk en om haar voortbestaan niet alleen maar een uitwendige zaak was, maar bovenal een geestelijke. De Kerk bevindt zich immers in een krachtenveld waarin de satan tracht met listen en lagen zijn successen te behalen. Hij kan – als de oude slang – gebruik maken van de verwarring der tijden, zeker op momenten dat het Woord van God nog niet in sterke mate leeft onder het volk van God. We willen nagaan hoe dat in de dagen van Luther – omstreeks 1520 – tot gevaarlijke situaties voor de toekomst van de kerk leidde. Maar tevens hoe Luther hierin beslissende acties ondernam. Een les voor de kerk van nu. Voor i e . die zich bezig houdt met bijbels-verantwoorde oecumene en met kerkelijke vernieuwing.

Reformatie: eerst het WOORD aan het woord

We letten in ons verhaal eerst op de tijd van 1517 tot 1520. De kerkelijke hervormingsbeweging lijkt in die eerste jaren eigenlijk nog maar nauwelijks op gang te komen. Immers, wie na die bewuste 31e oktober 1517 rondkijkt in Wittenberg ziet feitelijk geen grote veranderingen in de kerkelijke sferen. De kerkdiensten, de biecht, de dagelijkse missen, de buitengewone begrafenis-missen, de doopbedieningen, het vereren van heiligen en relikwieën, dat alles gaat door alsof er geen stelling ooit is aangeslagen. De vraag wordt steeds klemmender: Waar blijven die vernieuwingen? Is hervorming alleen maar een 'innerlijke' zaak?

Toch mag de schijn ons niet bedriegen. Want als Luther preek, dan hoort men wel nieuwe geluiden! En dat nieuwe komt op, de mensen af vanuit het evangelie. En ook nieuw is dat Luther zijn preken (soms) laat drukken in de volkstaal. Zo bij-

voorbeeld z'n preken over de 70 ven boetepsalmen uit 1517 – gehouden nog voordat hij de 95 stellingen bekendmaakte. Die prekenbundel is Luthers eerste grote geschrift in het Duits! Daarmee wil hij – naar eigen zeggen – bereiken dat de 'ruwe, ongemanierde Saksen' de christelijke leer 'breedspakig voorgedrukt' krijgen.⁴ Hij wil niet voor geleerden schrijven, maar voor het volk. Centraal staat in deze preken dat de genade van Christus slechts door ootmoedigen en gebrokenen van hart verkregen kan worden. Deze bundel krijgt veel afnemers, steeds weer moet de drukker een nieuwe oplage gereedmaken. In februari 1518 geeft Luther zijn preek over Aflaaten Genade uit, als actuele ruggesteun voor allen die zo sterk de spanning tussen beide woorden beleven. Tevens komt er een uiteenzetting van de personen over de 95 stellingen.

In april 1518 houden de Augustijner monniken van Heidelberg een plechtige bijeenkomst – onder voorzitterschap van Johan von Staupitz – waar Luther gelegenheid krijgt zijn theologie uiteen te zetten. Deze voluit evangelische 'kruistheologie' wordt voor een aantal jonge theologen reden om zich achter Luther op te stellen (o.a. Martin Bucer en Johannes Brem).

In 1519 – het jaar waarin Luther zich enkele keren moet verantwoorden (in Augsburg en in Leipzig) – houdt de hervormer preken over het lijden van Christus, over de doop en de mis – en ook deze vinden in gedrukte vorm hun weg naar de gelovigen in Saksen. Een prachtig pastoraal werk – weer in het Duits! – over de Uitleg van het Onze Vader laat Luther ook in 1519 drukken, opnieuw bedoeld 'für die einfältigen Laie'.⁵ Deze en andere pastorale geschriften vinden hun weg naar de harten van steeds meer gelovigen.

Onder de geschriften die wellicht tekenend zijn voor de toen acute gevaren voor hervormingsgezinden is Luthers preek over De voorbereiding op het sterven (ook in 1519

uitgegeven).

Voor theologen en andere geleerden heeft Luther intussen ook een belangrijke publicatie gereed laten maken: zijn Commentaar op Paulus' Brief aan de Galaten (1519).⁶ In zijn Brief wil de apostel, aldus Luther, 'de leer van de gerechtigheid, van het geloof, van de genade en de vergeving der zonden op vaste grond stellen, om daardoor het onderscheid tussen christelijke gerechtigheid en alle andere gerechtigheden te leren kennen'. Opvallend in deze publiciteitsstroom is de veelvuldige zorg bij Luther voor 'de gewone man'. Het evangelie – ook de hervorming – is er niet voor een elitair gezelschap, maar betreft het gehele 'corpus christianum' bij haar beweging. Dit pastorale aspect zal nog een belangrijke rol bij Luther spelen in de jaren die komen.

1520: doorbraak naar een reformatorische praktijk?

Zo naderen we het jaar 1520 waarin de reformatorische stem van Luther steeds meer in het Duitse land te horen is. En terwijl paus Leo X zich opmaakt om de monnik van Wittenberg onder de tucht te krijgen, is Luther druk in de weer om de confrontatie met de paapse macht aan te gaan. Zijn antwoord op de pauselijke banbedreigingsbul (15 juni 1520) ligt al klaar: het is zijn grote Sermon von den guten Werken (8 juni)? De inhoud is zo helder als glas. Luther bespreekt de Tien Geboden; dat doet hij vanuit de gelovige erkenning dat goede werken geen voorwaarde zijn voor het te ontvangen heil, maar een dankbaar te aanvaarden resultaat van de werking van Gods geest in de mens. Uit zichzelf kan de mens zich geen heil verschaffen, tegenover de wet-op-zich staat hij alleen maar met toenemende schulden. Maar in het aangezicht van Christus wordt de weg van het heil de weg van het geloof waardoor al Gods heil gratis naar de mens toe komt. Hiermee heeft Luther heel de

verdienstelijkheidsleervan Rome aan flarden gepreekt!

De zomer en herfst van 1520 wordt een **drukke** tijd voor Luther. In augustus publiceert de hervormer zijn befaamde geschrift *An den christlichen Adel deutscher Nation von des christlichen Standes Besserung*⁹ – opgedragen aan zijn vriend en medestander Nikolaus von Amsdorf.¹⁰ Naast het slechten van drie 'romanistische muren'¹¹ en de oproep tot het houden van een algemeen concilie doet Luther in dit veel verkochte boekje een welomschreven oproep om te werken aan niet minder dan 27 'verbeteringsvoorstellen'! Die **betreffen** zowel de kerkelijke hiërarchie, het kloosterwezen als de geloofspraktijken van de 'oud-gelovigen'. Luther erkent dat hij **een** heleboel (ook praktische) zaken aan de orde heeft gesteld die **men** als onmogelijk van de hand zal wijzen. Maar Luther heeft liever 'met de toorn van mensen dan met die van God te maken'. Hij wenst de Duitse adel de ware christelijke moed toe om voor de arme kerk het beste te zoeken. Waar een kerkelijke overheid dat niet op de agenda zet, moet – volgens Luther – de wereldlijke haar taak in dezen verstaan.

In oktober 1520 komt Luther met het geschrift *Von dem babylonischen Gefängnis der Kirche*,¹² waarin hij de sacramentsleer van Rome frontaal aanvalt en krachtig pleit voor de handhaving van de twee sacramenten die in het evangelie voorkomen. Luther bevrijdt a.h.w. de gelovigen uit de ballingschap, dat is de sacramentele macht van de kerk. De krachtigste stoot deelde Luther uit met zijn uitspraak dat de **mis geen offer kan zijn**, waarmee hij het hart uit de roomse kerkleer sneed! Niemand minder dan de theologisch gevormde Engelse koning Hendrik VIII – in zijn pro-roomse periode! – zag duidelijk in dat dit boekje van Luther het gevaarlijkste geschrift voor de kerk was.¹³

Een maand later, als de eerste verbranding van Luthers geschriften

plaats vindt (te Keulen), keert Luther zich schriftelijk tegen de bul van de paus (= Antichrist) en geeft even later zijn beroemd geworden boekje *Von der Freiheit eines Christenmenschen*¹⁴ uit. Deze geschriften worden bewust ook naar Rome gestuurd, terwijl heel Duitsland zich het hoofd buigt over de vraag hoe lang Luther nog vrij zal rondlopen. Volgens Metzger kreeg dit boekje wereldwijde betekenis. Het handelt over de kwestie dat de christen wel bevrijd is door de genadige rechtvaardiging door Christus, maar geenszins vrij is van goede werken, integendeel juist door het geloof geroepen én bevrijd is om God en zijn naaste te dienen als priester en koning. Dit is het werk van Gods Geest die Gods vrijmakende liefde doorgeeft als gemeenschappelijk eigendom dat iedereen met zijn naaste deelt.

Staande in de vrijheid heeft Luther – naar zichzelf meedeelt in een brief aan Spalatinus, de hofprediker van Frederik de Wijze¹⁵ – 's morgens om 9 uur de pauselijke banbul samen met een hele voorraad andere pauselijke boeken buiten de Elsterpoort van Wittenberg verbrand. Het is dan 10 december 1520 – het lijkt nu toch wel een definitieve breuk met Rome!"

1521: de reformatie in een cruciale fase

Het jaar 1521 staat bekend als het beslissende jaar in het reformatische optreden van Luther. Nadat hij door de paus al op 3 januari definitief in de kerkelijke ban is gedaan, gaat de wereldlijke overheid, dus de jonge keizer van Duitsland Karel V, zich met de 'ketter' bemoeien. Het verhaal van de Rijksdag van Worms (april – mei 1521) is bekend – Luthers angst en ook zijn moed. Maar nu zelfs de keizer zich met hem bemoeit, kan geen Duitser zich meer losmaken uit de vraag wat hij of zij moet doen in de ontbrande kerkelijke strijd. Voor iedereen zou het zwaarste moeten wegen Luthers heldere beroep op de enige

autoriteit die de kerk kent: het Woord van God. We geven de kern van Luthers antwoord aan de keizer hier door:

"Wanneer Uwe Heilige Majesteit en uwe Hoogheden, een eenvoudig antwoord wensen, zal ik dit onomwonden en ondubbelzinnig geven op deze wijze: Tenzij ik overtuigd word door de getuigenissen der Schriften of door de evidente rede – want ik geloof noch de paus noch de concilies alleen, daar het vaststaat, dat zij dikwijls hebben gedwaald als ook onderling in gesprekken waren –, ben ik door de Schriften, door mij aangehaald, overwonnen en is mijn geweten gevangen in de woorden Gods. Herroepen kan noch wil ik iets, want het is gevaarlijk en onjuist iets tegen het geweten in te doen. [...] God helpe mij, amen." ¹⁸

Maar de Roomse machten lijken sterker. Nog vóór de keizer het Wormser Edict uitvaardigt,¹⁹ waarbij de ketter in de Rijksban wordt gedaan, is Luther op de terugweg naar Wittenberg al ontvoerd – in opdracht van Frederik de Wijze, de keurvorst van Saksen – en veilig opgeborgen op het hooggelegen kasteel de Wartburg. Daarmee lijkt de reformatische beweging van haar leider en dus van haar kracht beroofd.

Wanneer we erop letten wat zich in de loop van 1521 tijdens de afwezigheid van Luther gaat voordoen in Wittenberg – het centrum van de reformatische beweging – dan moeten we eerst de personen in beeld zien te krijgen die de kerkelijke en wereldlijke verantwoordelijkheden dragen. Daarbij hebben we dan vooral te letten op hun visie op en opstelling tegenover de door Luther ingezette hervorming. We vermelden de volgende mannen: Karlstadt, Melanchthon, Jonas, Amsdorf, Zwilling, Cellarius, Linck, Spalatinus. Zij krijgen te maken met het optreden van radicale typen als de Zwickauer profeten die in sommige opzichten dicht bij 'de mysticus met de hamer' Thomas Münzer staan (de geestelijke

leider van de Duitse Boerenopstand van 1525). Maar eerst nu iets meer over de hier genoemde personen:

1. Andreas **Bodenstein von Karlstadt** (1477-1541), sinds 1505 hoogleraar te Wittenberg, promotor van Luther (tot doctor in de theologie) in 1512; is Luthers medestander na 1517 en verdedigt Luthers leer zo krachtig op het grote dispuut met Eck te Leipzig, dat Karlstadt tegelijk met Luther in de pauselijke ban wordt gedaan (zomer 1520).²¹ Hij reist op uitnodiging van koning Christiaan II naar Denemarken, maar keert spoedig terug omdat daar geen reformatie mogelijk schijnt. Karlstadt krijgt (of neemt) na Luthers ontvoering de leiding van de hervormingsbeweging in Wittenberg (en Saksen) en wil vooral concrete reformato-
rische maatregelen doorvoeren, met name inzake het celibaat; de mis en de lekenkelk. Met de Kerstviering van 1521 zien we hem optreden als radicaal hervormer. We zullen hem straks weer tegenkomen.
2. **Philippus Melanchthon** (1497-1560), als jong, vernieuwend classicus in 1518 verbonden aan de universiteit van Wittenberg; ondersteunt Luther in zijn strijd tegen de Scholastiek, benadrukt de autoriteit van de Heilige Schrift tegenover de kerkelijke traditie. Melanchthon trouwt in 1520 (met Katharina Krapp), maar een huwelijk was hem ook niet verboden – hij was immers geen geestelijke die het celibaat zou moeten rialeven. In de periode van Luthers afwezigheid geeft hij – jong nog (24) en onervaren in dit soort zaken – aarzelend leiding, zoals we nog concreet zullen zien.
3. **Justus Jonas** (1493-1555), eerst hoogleraar rechten in Erfurt, in 1521 naar Wittenberg beroepen om rechten en theologie te doceren; is Luthers rechterhand op de Rijksdag van Worms; Jonas betekent veel voor het vertalen van Luthers Latijnse geschriften in

het Duits.

4. **Nikolaus von Amsdorf** (1483-1565), gevormd in de Scholastiek, docent-theologie in Wittenberg sinds 1511; ook domheer te Wittenberg, sinds 1516 met Luther in contact, staat vanaf 1517 achter de hervormer en begeleidt hem naar Worms in 1521. Staat als raadsman naast Melanchthon in de tijd dat Luther op de Wartburg vertoeft.
5. **Gabriël Zwilling** (ca. 1487-1558), Augustijner monnik, warm en (over)ijverig medestander van Luther inzake de strijd tegen de mis en de beelden; makkelijk beïnvloedbaar door radicale figuren; treedt in 1521 uit zijn monnikenorde.
6. **Martin Cellarius** (1499-1564), al op 16-jarige leeftijd magister artium, vriend van Melanchthon, arriveert in 1521 te Wittenberg om leraar Mathematik te worden, waar hij zich onder de indruk van Luthers geschrift *Von der Freiheit eines Christenmenschen* aansluit bij de hervorming; echter makkelijk beïnvloedbaar door spiritualisten en radicalen. Hij krijgt 'plotseling het innerlijk licht van de Heilige Geest' waardoor hij aanhanger van Luther wordt. We zullen hem nog ontmoeten in de sfeer van de Zwickauer profeten.
7. **Wenceslaus Linck** (1483-1547), als Augustijner monnik sinds 1503 werkzaam te Wittenberg en in 1511 doctor der Heilige Schrift; staat – hoewel intussen te Neurenberg werkzaam – in nauw contact met Luther vanaf 1517 en steunt hem in Augsburg 1518; in 1520 opvolger geworden van Joh. von Staupitz als vicaris-generaal van de Augustijner orde (en dus overste ook over Luther); de Duitse afdeling van deze orde wordt op 6 jan. 1522 opgeheven.
8. **Georg Spalatinus** (1484-1545), als opvoeder van de Saksische prinses naar Torgau geroepen in dienst van keurvorst Frederik de Wijze; wordt diens raadsman,

geheimsecretaris en hofprediker; correspondeert regelmatig met zijn vriend Luther (ook als deze op de Wartburg zit). Spalatinus is een centrale figuur waar het gaat om de maatregelen op overheidsniveau. Die overheid is in de eerste plaats keurvorst Frederik III de Wijze; vervolgens heeft men in Wittenberg natuurlijk ook & stadsraad met haar eigen verantwoordelijkheden.

De vier eerstgenoemden hebben de grootste verantwoordelijkheid voor de kerkelijke ontwikkelingen tijdens Luthers gedwongen afwezigheid; de anderen dragen die in mindere mate, zij het dat ze vanuit hun positie wel een voorbeeldfunctie uitoefenen.²²

We keren in het volgende artikel terug naar de hoofdlijn van ons verhaal.

¹ Erwin Iserloh, *Luthers Thesenanschlag. Tatsache oder Legende?* Wiesbaden 1962, S. 32.

² Geciteerd naar de vertaling van Rudolf Schwarz, *Johannes Calvins Lebenswerk in seinen Briefen*, Band 2. Neukirchen 1962, S. 532.

³ De letterlijk vertaalde tekst van de bekende uitspraak van Tertullianus (plm. 200) luidt: "Zovaak wij worden weggemaaid door u, groeien wij in aantal: zaad is het bloed der Christenen." A. Sizoo, *Geschiedenis der Oud-Christelijke Latijnse Letterkunde*. Haarlem 1951, p. 17.

⁴ Deze preken zijn in 1995 heruitgegeven met een toelichting van de in 1992 overleden theoloog Wolfgang Metzger als Band 2 van de *Calwer Luther-Ausgabe*, Neubausen-Stuttgart 1996. Over Luthers bedoeling met deze uitgave zie men de 'Vorbemerkung', S. 5, 6.

Opmerking: Ik vermeld de vindplaatsen van Luthers geschriften zoals ze wij recent uitgegeven werden voor een breed publiek; de wetenschappelijke edities laat ik onvermeld.

⁵ De hier vermelde uitgaven uit 1519 vindt men in resp. Band 2 en 3 van de *Calwer Luther-Ausgabe*.

⁶ De Galaten-commentaar van 1519 vindt men in Band 10 van de *Calwer Luther-Ausgabe*.

⁷ Naast Luther droeg ook zijn collega Karlstadt enorm bij in de publiciteit in de Duitse taal van reformato-
rische lectuur omstreeks 1520. Hierover meer in Alejandro Zorzín, *Karlstadt als Flugschriftenautor*. Göttingen 1990.

⁸ Men vindt de tekst van dit Sermon in Band 3 van de *Calwer Luther-Ausgabe*.

⁹ De tekst vindt men o.m. in een nieuwe Duitse uitgave van *Martin Luther Ausgewählte Schriften*, Band I; (MLAS) onder redactie van Karin Borakamm en Gerhard Ebeling (Insel Verlag Frankfurt am Main, 1982). Dit boekje, dat Luthers 'eerste grote

reformatische geschrift' genoemd is, was al in de maand van verschijnen in een oplage van 4000 exemplaren uitverkocht. Het werd tot ver in de 19e eeuw herdrukt in zakformaat; het bevat een hervormingsprogramma dat blijvende actualiteit heeft.

¹⁰ Nikolaus von Amsdorf (1483-1565), van adellijke afkomst; zijn moeder was een zus van Johannes von Staupitz, de overste van de Augustijner orde in Duitsland; NvA sinds 1511 hoogleraar te Wittenberg.

¹¹ De eerste muur die Luther omver blaast is de roomse bewering dat het kerkelijk gezag boven het wereldlijk gezag staat – Luther stelt dat alle gedoopten horen tot de geestelijke stand, dus is er geen hiërarchie meer; de tweede muur is de mening dat alleen de paus de bijbel kan uitleggen – Luther stelt daartegenover dat de Geest zich niet aan zo'n ambt stoort, want 'allen zullen toch door God geleerd zijn?'; de derde muur is de bewering dat alleen de paus het recht heeft een concilie bijeen te roepen, waartegen Luther inbrengt dat Christus zelf een heel andere weg heeft gewezen voor de gemeentelijke, kerkelijke tucht.

¹² Dit geschrift verscheen eerst in het Latijn onder de titel *De captivitate Babilonica ecclesiae*. Hierin heeft Luther naast de twee in de bijbel voorgeschreven sacramenten nog het meest gepleit voor het behoud van de biecht of boete, zonder er evenwel een sacramenteel karakter aan toe te willen kennen. Van dit geschrift is een Nederlandse *werken* – inleiding W.J. Kooiman, vertaling C.N. Impeta, (Kampen 1959), p. 11-120.

¹³ Koning Hendrik VIII (over Engeland regeerend van 1509-1547) kreeg in 1521 de pauselijke onderscheiding *Defensor Fidei* (= Verdediger van het geloof) wegens zijn ge-

schrift *Assertio septem sacramentorum adversus Martinum Lutherum*, een felle aanval op Luthers 'Babylonisch gevangenschap der kerk'. Overigens kreeg Hendrik deze onderscheiding op eigen verzoek! Het koninklijke geschrift, dat op het Europese continent veel opzien baarde, dwong Luther in 1522 tot een vrijmoedig antwoord aan Hendrik VIII, getiteld *Contra Hendricum regem Angliae*. De latere losmaking van Rome door Hendrik VIII van de kerk van Engeland (1534) heeft in eerste instantie ook niets te maken met reformatische vernieuwing – Hendrik wilde gewoon tegen Rome in zijn zin doorzetten in verband met zijn tweede huwelijks.

¹⁴ De waarde van dit geschrift waadt nog steeds hoog aangeslagen, getuige alleen al de herdrukken die er nog onlangs van uitkwamen: a. *Calwer Luther-Ausgabe* 1996, Band 2; b. *MLAS, Band I*; c. ook een Nederlandse vertaling, nl. die van Impeta, is van betrekkelijk jonge datum (Kampen 1959).

¹⁵ Brief d.d. 10 december 1520 (nr. 13 in de *MLAS, Band VI*).

¹⁶ Luthers verachting van de pauselijke banbedreigingsbul is voor een groot deel ingegeven door het feit dat de 41 beschuldigingen als eenzijdig waren te bestempelen; ze waren uit hun samenhang losgehaald. Hoofdpunten waren Luthers aanval op de pauselijke macht en zijn aanval op de sacramentsleer van de kerk. Maar de werkelijke achtergronden van Luthers opvattingen kwamen niet aan III.

¹⁷ We citeren de door J. Kamphuis gegeven vertaling in diens *Signalen uit de kerkgeschiedenis*, Groningen 1975, p. 155, 156.

¹⁸ Melancthon stelt dat Luther op deze woorden nog liet volgen: "Hier sta ik, ik kan niet anders." W.J. Kooiman, *Luther – zijn weg en*

werk. Amsterdam 1962 (6e druk), p 60

¹⁹ In het Edict van Worms – op 26 mei 1521 ondertekend door de keizer, maar vervolgens teruggedateerd op 5 mei – werd Luther gebrandmerkt als een 'afgehouwen lid' van Gods kerk. Samen met al zijn aanhangers stond hij nu onder de rijksban. Alle geschriften van Luther en zijn aanhangers dienden te worden verbrand en de ketter zelf stond op de dodenlijst. Voortaan werden alle nieuwe perspublicaties onderworpen aan de censuur.

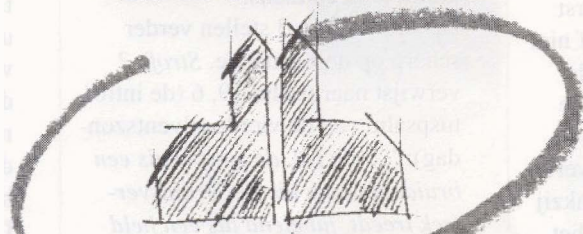
²⁰ Frederik de Wijze, de Saksische keurvorst, had wel toestemming gegeven voor de ontvoering van Luther, maar wist zelf niet waar Luther werd verstopt. Dat wilde hij ook niet weten om niet bij een eventuele eed het gevaar te lopen de vijanden in de kaart te spelen.

²¹ Dr. Karlstadt heeft veel voor de beginnende reformatie betekend: in april 1517 keerde hij zich met 151 stellingen tegen de Scholastiek; Luther deed iets dergelijks in september 1517; en na de 95 stellingen van Luther zelf heeft Karlstadt zich met maar liefst 406 stellingen op het dispuut van Leipzig (1519) volledig achter de 'Wittenberger theologie' (m.n. van Luther) opgesteld. Men vindt de tekst van Karlstadt's stellingen o.a. in H.A. Oberman, *Die Kirche im Zeitalter der Reformation*. (Band III Kirchen- und Theologiegeschichte in Quellen) Neukirchen-Vluyn 1981, S. 10, 30.

²² Dat we hier de naam van Johannes Bugenhagen niet vermelden, komt omdat hij pas in de zomer van 1521 in Wittenberg gaat studeren en dus geen bijzondere functie vervult. Later zal hij een stevige bijdrage leveren aan de reformatie in Duitsland en daarbuiten.

Drs. H. Veldman is docent geschiedenis aan het Gomar College in Groningen.

donatus

Verzekert

van Avondmaalstel tot Zaddeldak
alles onder uw kerkelijk dak!

Verzekerd rijt bij Donatus is een geruststellend gevoel.

Al sinds 1852 dé verzekeraar voor uw kerkelijke eigendommen,
maar ook voor al uw andere verzekeringsaangelegenheden.

Vraag vrijblijvend onze brochure of offerte of maak een afspraak voor
een vrijblijvend persoonlijk gesprek.

Postbus 500
5240 AM Rosmalen

Hoff van Hollantlaan 8
Tel. 073 5221700 - Fax 073 5221717

GELOOFWAARDIG VERZEKERD

'KOM TOT ONS, DE WERELD WACHT'

Lied vandeweeke

Lied 122, 'Kom tot ons, de wereld wacht', is uitgekozen met het oog op de adventstijd; zondag 29 november is namelijk de eerste **adventszondag**. Het lied is onmiskenbaar een **adventslid**. In een Duits handboek wordt het zelfs het 'oer-Adventslid' genoemd en dat is geen wonder, want het gaat rechtstreeks terug op het oudst bekende christelijke kerstlied.

'Ik herinner mij dat Ambrosius, zaliger nagedachtenis, op de geboortedag van onze Heer Jezus Christus het hele volk als met één stem liet zingen: Veni redemptor gentium'. Zo luidt de herinnering van een vijfde-eeuws geestelijke. Hij doelde op een lied van Ambrosius van Milaan (ca. 340-397) dat al snel bijzonder populair was geworden. Volgens een andere bron uit de vijfde eeuw **werd** het, ruim honderd jaar na zijn ontstaan, in 'alle gebieden van Italië en Gallië' op kerst 'jubelend gezongen'. Het bleef niet bij die vijfde eeuw; tot ver in de Middeleeuwen was het een in de adventstijd veelgezongen lied. In Duitsland ontstonden er zelfs vertalingen in de volkstaal van. **Dankzij** één van die vertalingen wordt het **ook** in onze eeuw nog steeds gezongen en komt het, via de proefbundel, ook binnen ons bereik. Het gaat om een vertaling van Maarten Luther.

Luthers versie van 'Veni redemptor gentium' (Kom redder der **volken**) **was** geen letterlijke vertaling. Hij liet enkele **strofen** weg en paste de tekst en melodie aan aan de eisen van de Duitse taal. Zo ontstond er een nieuw lied. Het is typerend voor Luthers visie op het kerklied, maar heeft **zijn** wortels duidelijk in de vroeg-christelijke kerk. Lied 122

biedt de Nederlandse vertaling van Luthers lied. De dichter is J.W. Schulte Nordholt, die eerder ook een vertaling van Ambrosius' hymne 'Veni redemptor gentium' maakte.'

Het lied verwoordt de **verwachting** van het aanstaande heil, de komst van Christus naar de aarde. Het begint met een **gebedsroep** (strofe 1), vervolgt met een karakterisering van de Heiland en zijn **werk** (strofe 1b, 2 en 3), mondt uit in aanbidding (strofe 4) en wordt afgesloten met een lofverheffing (strofe 5).

Als we de verschillende strofen nader bekijken zien we het volgende: Strofe 1 begint met een gebedsroep: 'Kom tot ons [...]'. De Komende is de **redder** der **volken**, in het Duitse origineel: 'der Heiden Heiland' (Jes. 11, 10, **Rom. 15, 8-13**), **vandaar**: 'de wereld wacht'. Hij is zowel 'kind van God' als 'Maria's kind', God en mens.

De strofen 2 en 3 stellen verder scherp op de Komende. **Strofe 2** verwijst naar psalm 19, 6 (de introïtuspsalm van de vierde adventszondag): '... **die [nl. de zon] is als een bruidegom die uit zijn bruidsvertrek treedt, jubelend als een held om het pad te lopen**'. Deze beschrijving van de zon werd al vroeg gezien als een beeld van Christus; Luther baseert zich hier dan **ook** op Ambrosius' hymne. Deze **verwijzing naar** psalm 19 wordt in strofe 3 vervolgt; de tekst sluit hier **aan** bij het zevende vers: 'Van **het ene einde des hemels is haar opgang en huur omloop tot het andere einde...**'. Tegelijk is hier ook Joh. 16, 28 te herkennen: 'Ik ben **van de Vader uitgegaan en in de wereld gekomen; Ik verlaat de wereld weder en ga tot de Vader**'. In de liedtekst

zijn die tegengestelde bewegingen mooi weergegeven: 'Gij daalt ...' - '... keert weer', 'die de hel **zijt** doorgestaan' - 'hemelwaarts opgestaan'.

Ook in **strofe 4** werkt **het** beeld van de Christus als de zon nog door. In laatmiddeleeuwse kerstliederen wordt de kribbe meestal beschreven als iets wat vertederend en medelijden oproept. Hier is de kribbe juist een teken van overwinning, hij 'blinkt in de nacht'. Christus, het licht der wereld (Joh. 8, 12) brengt daadwerkelijk licht in onze duisternis (Jes. 9, 1). En, typerend voor Luther, het geloof 'leeft in dat licht'.

Melodie

Luther was als monnik dagelijks in aanraking gekomen met het Gregoriaans en de liederenschat van de voorreformatische kerk. **Zijn** vertaling van 'Veni redemptor gentium' is een teken **van zijn** liefde en waardering voor dat repertoire. En dat betrof niet alleen de teksten maar ook de melodieën. Vandaar dat hij behalve de tekst **van** de hymne ook de melodie aan het Duitse taaleigen aanpaste.

De melodie is rustig en **innig** van karakter. Ze maakt voornamelijk gebruik maakt van halve noten, terwijl **elke** regel met een **lange** - hele - noot wordt afgesloten. Driemaal wordt die beweging versierd door een klein melisme (meer noten op één lettergreep) **terwijl** in de **tweede** regel het ritme even doorbroken wordt: 'Hei-land, kom in on-ze nacht'; het woordje '**kom**' krijgt daardoor een mooi accent.

De melodie kent **een** fraaie spanningsboog. R. 1 begint en eindigt op de slotnoot en heeft een omvang

van maar vier noten. R. 2 stijgt daar direct boven uit en bereikt de hoogste noten: eerst op het woordje 'kom' (dat, zoals we eerder zagen; ook al een ritmisch accent krijgt) en vervolgens op 'on-ze'. R. 3 doet nogmaals de hoogste noot aan ('Licht dat in ...'). R. 4 brengt de oorspronkelijke rust weer terug; hij is precies gelijk aan r. 1.

De melodie heeft een eigen karakter waarbij de vloeiende, stromende beweging van de oorspronkelijke hymnenmelodie bewaard bleef. Het is belangrijk dat die beweging al zingende gehonoreerd wordt. Dat gaat het beste als we de melodie niet vanuit een strakke ritmische beweging zingen (alsof het een mars is), maar vanuit het tekstritme en het horizontale karakter van de melodie. De theoloog Dietrich Bonhoeffer sprak van 'het zwevende, hunkerende ritme waar de tekst om vraagt'. Een mooie typering van een adventslied dat al vele eeuwen wordt gezongen. in afwachting van Christus' wederkomst.

Deze vertaling is te vinden in: J. van Biezen en J.W. Schulte Nordholt, *Hymnen. Een bloemlezing met muziek uit de vroeg-christelijke en middeleeuwse gezangen van de Latijnse en Griekse 88. Brugge 1967, p. 23.*

A. de Heer-de Jong is musicus en publicist muziek en liturgie. Zij woont in Amersfoort.

122 Kom tot ons, de wereld wacht

Nun komm, der Heiden Heiland

Enchiridion Oder eyn Handbuchlein, Erfurt 1524

- 2 Kind dat uit uw kamer klein
als des hemels zonneshijn
op de aarde gesteld,
gaat uw weg zoals een held.
- 3 Gij daalt van de Vader neer,
tot de Vader keert Gij weer,
die de hel zijt doorgestaan
en hemelwaarts opgestaan.
- 4 Uw kribbe blinkt in de nacht
met een ongekende pracht.
Het geloof leeft in dat licht
waarvoor al het duister zwicht.
- 5 Lof zij God in 't hemelrijk,
Vader, Zoon en Geest gelijk,
nu en overal altijd,
nu en tot in eeuwigheid.

Martin Luther (1483-1546)
Vertaling J.W. Schulte Nordholt, geb. 1920

Ali C. Drost-Brouwer

in prijs verlaagd

Van f 25,90 voor
maar f 9,95

Herdruk: Zojuist verschenen

**MEER
DAN EEN
BELOFTE**

ng. 222 pap.

Verkrijgbaar bij de boekhandel

De

& Le Cointre B.V.

Postbus 25
4460 AA Goes
Telefoon 0113-215591

VERANTWOORD MEDISCH HANDELEN

N.M. Kramer

B
boekbespreking

Het boek **Verantwoord Medisch Handelen** van H. Jochimsen e.a. is een poging een medische ethiek te verantwoorden vanuit de christelijke **levensovertuiging**.

De **auteurs** zoeken op wetenschappelijke wijze naar de **diepste achtergronden** en normen voor het handelen in de "medische situatie". In hun methode maken ze gebruik van een **denkkader** en **begripsvorming** zoals het wordt gehanteerd binnen de Reformatorische Wijsbegeerte (W. d. W.)

In hoofdstuk I wordt het tweeslachtige **karakter** van de huidige geneeskunde **geschetst** **waarin** de **vraag** naar de zin niet meer wordt gesteld, maar waar tegelijk er een sterke drang is om dood, lijden en **ziekte** definitief te beheersen. Veelal **leidt** dit tot innerlijke **conflictsituaties**.

Hoofdstuk II laat zien dat ondanks **indrukwekkende** ontwikkelingen in de moderne geneeskunde een visie ontbreekt. Aangegeven wordt het belang van een vast **levensperspectief**.

Hoofdstuk III, met dr. Hoogland als co-auteur, analyseert op wijsgerige wijze de medische praxis. Het is een diepgaand onderzoek naar de structuur van het medisch handelen en **praktijkvoering**.

Glas beschrijft in het volgende Hoofdstuk de relaties van wetenschap tot de praktijk. Hij onderscheidt kennis in 1. **alledaags**, 2. **klinisch**, 3. **vakwetenschappelijk**, 4. **wijsgerig**.

Met name voor de arts is **het van belang** dat kennis op alle vier niveaus functioneert. Wel **benadrukt**

hij, **ook** in de dagelijkse praktijk, de verschillendelagen goed te blijven onderscheiden.

Tenslotte komen de auteurs tot een ethiek in een model **waar** het begrip **verantwoordelijkheid** centraal staat. Uiteindelijk is **ook medisch handelen antwoord geven aan de Schepper**. In hun beschrijving **confronteren** ze zich met andere **stromingen**.

Het boek maakt veel indruk door de **fundamentele** beschrijving van de **medische** praktijk vanuit een **bijbels kader**.

Het **boek is bedoeld** voor een breed publiek. Het vraagt echter **vertrouwdheid** en **affiniteit** met de terminologie van de **wijsbegeerte** (W. d. W.)

Een confrontatie daarmee is op zich al een **verrijking**, maar het is mogelijk dat het boek erdoor **minder** publiek bereikt dan gewenst is.

Voor de dagelijkse praktijk levert het **niet direct een leidraad**. De **wetenschappelijk wijsgerige doorlichting van het dagelijks medisch handelen** is echter zo fundamenteel, dat effect **voor de praktijk niet kan uitblijven**. Dit boek is **een aanrader**. De **auteurs** noemen het bescheiden een proeve. Ik acht **deze uitmuntend gedaagd**.

Dhr. N.M. Kramer is arts te Capelle a/d IJssel.

Kostelijke klassieke kinderversjes

Gegrond op Gods Woord en Waarheid voor huis en school, fds. J.H. Maatjes 32 pagina's, geniet f 6,00

Verkrijgbaar bij de boekhandel.

Oosterbaan & Le Cointre B.V.
Postbus 25 - 4460 AA Goes. Tel. 0113-215591

Ds. R.H. Keegstra

Sporen van de wederkomst van Jezus Christus

Is het bezit van luxe artikelen zonde?
Kent de geschiedenis een oorlog waarbij een derde van de mensheid de dood vond?

39 Scuds, 11.000 huizen verwoest, geen doden, Gods werk!

In deze uitgave met meer dan 350 gespreksvragen, geeft ds. Keegstra zijn visie over het bijbelboek Openbaring van Johannes.

174 pag., f 17,50

Verkrijgbaar bij de boekhandel

OOSTERBAAN & LE COINTRE B.V.

Postbus 25, 4460 AA Goes, tel. 0113-215591

De noten op onze zang

In *Kerkinformatie* van november 1998 schreef Christiaan Winter over de ontwikkelingen rond de kerkzang in de Samen op weg-kerken:

Op 31 oktober is de proeve voor een nieuw dienstboek voor de SoW-kerken gepresenteerd. Een boek dat een wegwijzer wil zijn voor allen die liturgie vieren. Naast leesroosters, gebedsteksten en orden is ook een groot gedeelte (ongeveer 20%) van het boek gewijd aan liturgische muziek. Hoewel pas in de slotfase van de totstandkoming van deze groeve tot de opname van muziek is besloten, geeft de opvallende plaats die zij inneemt in dit boekwerk wel aan welk belang er wordt gehecht aan de plaats muziek in de eredienst.

Het werk van de muziekredactie bestond voornamelijk uit het verzamelen en schiften van materiaal en het opvullen van hiaten. Als de tekst inhoudelijk en theologisch zwaar genoeg bevonden was, konden de musici zich buigen over de kwaliteit van de bijbehorende muziek. Daarbij bleek het voor de redactieleden niet altijd even eenvoudig de objectieve kwaliteitsnormen te scheiden van de idiomatische voorkeuren. Kan men de kwaliteit goed beoordelen als men geen affiniteit heeft met de muzikale stijl? Daarnaast deed zich ook een ander probleem voor. Welke muzikale breedte moet een dienstboek hebben dat in een 'brede kerk' gebruikt zal gaan worden? In 1973 (Liedboek voor de Kerken) zag het kerkmuzikale landschap er nog een stuk overzichtelijker uit. Alle hymnen, liederen, Gesange en hymns werden geput uit de schat der eeuwen en ook nieuwe liederen sloten naadloos bij deze traditie aan. In het grootste gedeelte van de kerk werd het Liedboek met gejuich begroet.

Hoe anders is de situatie nu. In hoe verre mag en kan je anno 1998 nog heen om invloeden uit de wereldmuziek, de avantgardistische kunstmuziek, de popmuziek en allerlei recente kerkmuzikale stijlen (Taizé, Iona, studenten-ekklesia)? De muziekredactie heeft gepoogd verschillende stijlen aan bod te laten komen, waarbij de eigen (westeuropese) kerkmuzikale traditie steeds de hoofdstroom vormde.

De vergeten reformatie

Prof. dr. W. van 't Spijker schreef in oktober enkele artikelen over noodzakelijke vernieuwing in de kerk. dat

moet verder gaan dan een opwekking of reveil: kerkelijke reformatie is nodig:

Iedere kwart-eeuw een reformatie
Volgens ds. F.P.L.C. van Lingen heeft de kerk iedere vijftiengintig jaar een hernieuwde reformatie nodig. Wat er aan leven en beweging is, moet telkens weer vernieuwd worden. Als hij gelijk heeft hebben we in onze kerken vandaag nog een stuk of wat vernieuwingsbewegingen in te halen. Sinds 1892 geldt als een veelzeggende spreuk: 'nu nog niet'. Het was 't woord waarmee de vereniging van dit jaar niet geheel en al werd afgewezen, maar wel voorlopig in de ijskast werd gezet.

(...)

Weten we wel wat Reformatie is?

We zijn de Reformatie zelf vergeten. En dit blijkt uit de gang van zaken in ons kerkelijke leven. Het staat mis-schien nog niet aan ons, om een tijdsbalans op te maken van ruim honderd jaar christelijk gereformeerd. Zo veel is wel duidelijk: De zaken zijn inmiddels grondig veranderd. De eenheid, die naar buiten jaren aaneen kon worden vertoond, zodat anderen soms zeiden: wat een zegen: geen scheuring zoals bij de gereformeerden, de gereformeerde gemeenten, de vrijge-maakten: die vorm van eenheid was er inderdaad. Niets van dit alles. In de jaren vijftig verdween er wel eens een dominee naar de Oud-gereformeerden, of naar de Gereformeerde Gemeenten. Dat was meer incidenteel. Er was echter sprake van een goedmoedelijke, vriendelijke eenheid. Wie het beroepingswerk uit de verleden tijden bekijkt, verbaast zich over het gemak waarmee men van het Noorden naar het Zuiden, van het Westen naar het Oosten predikanten beriep. Dat is verleden tijd. Wie past er bij ons? Wie kunnen we op het lijstje zetten: die is nu veelal de vraag, waarbij naar ons inzien tweederangs argumenten een rol spelen. De tijden zijn veranderd. wij met hen, ongemerkt en geruisloos.

(...)

We hebben een Reformatie nodig. En het moet duidelijk zijn wat we daarmee bedoelen. Daarover zal het in een paar artikelen gaan na deze eerste regels.

Nu wil ik nog wijzen op het onderscheid en op de overeenkomst tussen twee begrippen. Reformatie kan alleen tot stand komen wanneer er sprake is van een herleving, reveil, om zo te zeggen. Die twee horen bij elkaar en zijn nochtans van elkaar verscheiden. Nu, laten we daarover een volgende keer iets meer zeggen,

G.J. van Middelkoop

M meegelezen

dan zitten we midden in een problematiek die onze kerken vandaag raakt. De synode vergaderd. Zij dient reformatie na te streven en we hebben allen een reveil nodig. Hoe? Laten we dat proberen te zien.

(...)

Reveil en reformatie

In zijn volgende artikel gaat Van 't Spijker nader in op het verschil tussen reveil en reformatie:

Moderne devotie

Iedere reformatie is op de een of andere manier vrucht van een dieper liggend reveil. Maar reformatie gaat verder dan alleen het ontwaken. Ieder reveil loopt niet uit op werkeijke reformatie.

We weten van de grote reformatiesche beweging uit de zestiende eeuw, waaraan de namen verbonden zijn van Luther, Zwingli en Calvijn. Deze Reformatie (we gebruiken in dit geval altijd een hoofdletter) was vrucht van een ontwaking, een geestelijk ontwaken dat plaats vond in heel de samenleving. Er was een ginstelijke beweging op gang gekomen, die we kunnen verklaren met behulp van ge-gevens die aan de cultuur gebonden zijn, maar die ook veel dieper gingen. Er was alom een zoeken van zekerheid, een tasten naar vrede, en er ontwaakte een geest, die verandering zocht. Men moet in dit verband denken aan een beweging als van de Moderne Devotie, een mooi voorbeeld van een wijdvertakt Europees gebeuren, dat zijn oorsprong vond in de IJsselstreek, Deventer, Zwolle, Doeburg, langs de Rijn straks naar het Zuiden, en verder naar midden-Duitsland. Een beweging was het die een diep geestelijk karakter had en veel betekende voor de spiritualiteit. Maar zij stootte niet door tot een reformatie van de kerk. Tot een hervorming kwam het niet, omdat zij als geestelijk ontwaken niet de vorm wist te vinden, waarin het geestelijke leven zich naar de eisen van dit zelf zou kunnen ontwikkelen. De Moderne Devotie heeft grote invloed gehad, op onderwijs, cultuur en theologie. Maar zij ebde straks weg in de geschiede-

nis en dit kwam omdat het kenmerkende van een Reformatie er aan ontbrak.

(...)

De vorige eeuw

Ook de eeuw die aan de onze voorafging kende een grootse *reveilbeweging*. Europees van omvang, hier te lande ook Nederlands van aard. De geschiedenis was er om zo te zeggen rijp voor. Een trouw volksdeel greep terug op de waarheden van Gods Woord. Het verzette zich tegen de opkomende vrijzinnigheid. Er vonden bijeenkomsten plaats, waarin velen gesticht en versterkt werden door het Woord van God. Men trachtte elkaar op te bouwen in het geloof. De namen van de voornaamste vertegenwoordigers zijn bekend: ze waren in verleden tijd verbonden aan scholen die in het teken stonden van deze opwekking: *Groen van Prinsterer, Da Costa, Capadose* leenden hun naam aan onderwijsinstellingen zoals men tegenwoordig de levens van oude schrijvers verbindt aan scholen uit de rechtse sector van het kerkelijke leven. Maar de namen zijn vandaag grotendeels vergeten en de krucht van de beweging heeft geen vorm gevonden in een reformatorische vernieuwing van heel de kerk. Ook dit reveil heeft invloed uitgeoefend op kerk en samenleving, maar het behoort tot de historie, die voor velen afgesloten is. We menen deze dingen in herinnering te kunnen roepen nu vandaag ook velen roepen en zoeken te werken in de richting van een reveil. Een ontwaken is noodzakelijk, wie zal het ontkennen? En de betekenis is ook niet weg te cijferen van alle arbeid die vanuit de kringen van opwekking en reveil werd verricht. Te denken valt aan de vele vormen van werken der barmhartigheid die in stichtingen en genootschappen op touw werden gezet. Wellicht kan iemand zeggen: ook in deze gestalte waaraan veelal een gestructureerde vorm ontbrak, hebben dergelijke opwekkingsbewegingen heel veel goeds gedaan. Mensen zijn met het evangelie in aanraking gekomen en hebben hun geloof beleden of hervonden in wat er gebeurde. En laat het dan geschiedenis zijn, laat het tot het verleden behoren: deze bewegingen zijn positief te waarderen. We mogen er niet neerbuigend of negatief over doen. Geenszins!

Doorstoten naar reformatie

Maar nu dit gezegd is, en we nemen daarvan ook niets terug, voegen we er aan toe, dat het noodzakelijk is, dat een reveil een vorm krijgt in een reformatie. We willen nog verder gaan.

Een reveil roept om reformatie. Het moet er mee gepaard gaan. Wat men vandaag wil zeggen over opwekkingsbewegingen in de wereld en ook in Nederland is, niet altijd even positief. Later wil ik trachten zowel het positieve als het negatieve ervan weer te geven. Niettemin zijn we evenzeer overtuigd dat we vandaag een reformatie nodig hebben. Ik schrijf dit vooral met betrekking tot onze eigen kerken. Ook onder ons is een reformatie nodig, die de positieve elementen van een reveil in zich aanneemt, en tegelijk ook meer is dan een opwekking die straks weer vervloeit in de geschiedenis. Op dit punt moet er zelfs duidelijkheid komen, die al te veel ontbreekt. Wij hebben de naam, dat we toegeeflijk zijn, als er maar sprake van een geestelijk aanvoelen van elkaar. Dat moge vele jaren aaneen de kracht zijn geweest van onze 'eenheid'. Het karakter van deze 'geestelijke' eenheid is echter vandaag aan bedenkingen onderhevig. Is het wel werkelijk een geestelijke eenheid, gewerkt door de Heilige Geest? Of is het een stelselmatige poging, om elkaar te sparen en in feite om elkaar heen te lopen? Wij menen dat onze kerken een aantal wezenlijke elementen van de Reformatie hebben laten liggen en dat we ons, om wat voor reden ook, vergenoegd hebben met het roepen om een reveil. Dat laatste is altijd te *jzen. Maar we moeten verder zien en zoeken.

(...)

Eet gaat om de kerk!

(...)

wij zullen blijven falen in alle opzichten, als we niet waarlijk leren zien dat het om de kerk gaat. Dat besef is ons vreemd geworden. Wij weten niet, nog steeds niet, of misschien willen we het ook niet meer weten, wat een kerk werkelijk is naar Gods bedoeling. Het reveil vervloeit, omdat het de reformatie verzuimt van de kerk als kerk Gods.

(...)

Kerkelijke gelatenheid en onverschilligheid

Velen hebben weinig belangstelling voor wat de kerk is. De invloed van de evangelische beweging is fnuikend voor een deugdelijk kerkbesef. Toch is een gereformeerd kerkbesef voor een levend geloof uiterst functioneel:

Onder het volk, als ik me ogenblik zo

mag uitdrukken, heeft het kerkelijk vraagstuk weinig belangstelling. Men is er bij opgegroeid. Men weet ook niet beter. Soms zou men wanen, dat de gedachte heerst: zo hoort het, verscheidenheid in de natuur en elk wat wils in de kerk. Daarbij voegt zich de overweging dat de leus: 'een halve eeuw samensprekingen hebben niets opgeleverd', bijgedragen heeft tot een gevoel van moedeloosheid. Deze heerst onder de massa van het kerkvolk, hetgeen versterkt wordt door de nadruk op subjectiviteit, waaraan onze kerken nog al sterk zijn: bevestigend voor wat de 'traditioneel-gereformeerden' betreft en gevoelsmatig voorzover het gaat om de moderne ervaringsreligie. Beide hebben een gemeenschappelijke voedingsbodem, waarin de kerk als gegeven van buiten, van boven en voor mijn tijd, niet past. En daar zoeken we de oorzaak van de kerkelijke gelatenheid soms ook kerkelijke onverschilligheid die zich van de mensen heeft meester gemaakt.

Evangelische invloed

Op dit punt is de invloed van de evangelische beweging wellicht het meest fnuikend voor een volwassen en deugdelijk gereformeerd besef. Over de doop moet men niet meer klaar en duidelijk spreken. Daarmee is een geheel ander kerkbeeld in geding. Het verbond kan men ook beter niet meer ter sprake brengen. Daarmee heeft de kerk een stevige basis buiten zichzelf verloren. De sacramenten komen in een donkere nis te staan, vooral ook omdat de avondmaalsleer weinig heil biedt in dit gezelschap.

(...)

Maar:

Alles wat we over de Schrift zeggen, zeggen we niet in het conventikel, maar in de kerk. En alles wat we aan genade ontvangen, wil ons volgens het Woord Gods aangegeven en toegeëigend worden door de Geest door de prediking van het Woord. 'Wie werkt dat geloof in u? De Heilige Geest.

Door wat middel? Door het gepredikte Woord. Hoe versterkt Hij dat geloof in u? Door hetzelfde gepredikte Woord en door het gebruik van de sacramenten, aldus het alleszeggende Kort Begrip.

Daar hebt u de kerk. Neem haar weg, en daar gaat het heil, het geloof, de toeëigening en de Geest.

Zie, daarom hebben we een reformatie nodig. En deze betreft in eerste instantie de kerk. Laten we toch proberen om gereformeerd te zijn en te blijven. Juist daarom zal er veel moeten veranderen!

